

IFS Info 4/02

Kjetil Skogrand

Luftforsvaret og atomalderen
1950–1970

Innholdsfortegnelse

Om forfatteren	4
Innledning	5
Luftmakt under massiv gjengjeldelse	5
Allierte baserettigheter i Norge	6
Betydning for det norske luftforsvaret	7
<i>Doktrine, oppgaver og roller</i>	7
<i>Materiell</i>	9
<i>Infrastruktur</i>	10
<i>Trening</i>	10
<i>Krigsoppdrag</i>	12
Brudd på atompolitikken?	14
Avslutning: Motiver bak atompolitikken	15
Noter	17
English Summary	18

Om forfatteren

Kjetil Skogrand (f. 1967) er cand. philol. og leder for programområdet for norsk sikkerhetspolitikk, forsvarspolitik og forsvarskonsept ved Institutt for forsvarsstudier. Han har blant annet publisert arbeider om Norge og Koreakrigen og en studie om multilateral eksportkontroll som virkemiddel mot spredning av masseødeleggelsesvåpen. I mai 2001 publiserte han sammen med Rolf Tamnes boken *Fryktens likevekt. Atombomben, Norge og verden 1945–1970*.

Skogrand arbeider for tiden med bind fire i verket *Norsk forsvarshistorie*.

Luftforsvaret og atomalderen, 1950–1970

Innledning

Vi lever i den kirurgiske bombingens tidsalder. Vestlig opinion har svært begrenset toleranse overfor sivile tap eller "collateral damage". Det kreves og forventes at bomber skal være i stand til å treffe et enkelt anlegg eller en enkelt bygning inne i et tettbygd område, og Gud nåde den pilot som bommer og treffer et sykehus i nabokvartalet.

I den kalde krigens klassiske atomalder var det helt andre stridskonsepter som dominerte. Selv en relativt liten atombombe på 20 kilotonn ville ødelegge alle murbygninger i minst én kilometers omkrets, og trehus ville ta fyr på tre kilometers avstand. På tross av at målet i utgangspunktet kunne være en militærbase eller et kommunikasjonsknutepunkt, ville en omliggende by bli jevnet med jorden. Da Nato i 1954 innførte en doktrine basert på *massiv gjengjeldelse*, ble strategien basert nettopp på evnen til å gjennomføre en serie atomangrep så omfattende og knusende at de på det nærmeste ville utslette motparten som sivilisasjon. Dersom en slik krig hadde brutt ut for eksempel omkring 1960, kunne den ha ført til en halv milliard døde, hvorav det overveldende flertall selvsagt ville vært sivile. Kontrasten til dagens framherskende syn på krigføring er slående.

Denne artikkelen omhandler Luftforsvaret og atomvåpnene under den kalde krigen. Hovedvekten ligger nettopp på perioden da massiv gjengjeldelse var gjeldende doktrine, 1954–67, men det trekkes linjer inn på

70-tallet. Vi skal se at det norske luftforsvaret kom til å havne i et spenningsfelt mellom på den ene siden en atomvåpenbasert allianse med tett integrasjon mellom luftstridskreftene og på den annen side norske politiske myndigheter, som etablerte en mer restriktiv atompolitikk enn andre alliansemedlemmer.

Artikkelen er basert på et foredrag ved Luftkrigsskolen den 28. november 2001 som igjen har grunnlag i arbeidet med *Fryktens likevekt. Atombomben, Norge og verden 1945–1970* (Oslo 2001). Denne boken kan konsulteres for å finne fylldige kildereferanser og litteraturhenvisninger.¹

Luftmakt under massiv gjengjeldelse

Det knusende atomslaget som dannet kernen i massiv gjengjeldelse krevde tett integrerte kommando- og kontrollsystemer, og ikke minst detaljerte planer over de mål som skulle utslettes. For dette formål utarbeidet atommaktene egne nasjonale strategiske slagplaner. Natos kommandoer etablerte dessuten et helt hierarki av atomplaner som omfattet mål, øremerkede styrker og tildelte våpen. Et bredt spekter av atomvåpen for ulike formål ble utviklet, fra svære hydrogenbomber med enorm sprengkraft til mindre taktiske våpen. Sistnevnte kategori kunne benyttes på slagmarken, eksempelvis mot framrykkende hæravdelinger.

Innføring av kjernevåpen i stridskonseptene på alle nivåer bidro til å gi luftmakt en særstilling. Fly var det sentrale leveringsmiddelet for atomvåpen, og fly forble en sentral våpenplattform selv om det etter hvert ble utviklet kjernefysisk artilleri, miner og ikke minst missiler av ulike typer. Den økende vekten på luftmakt under den kalde krigen kunne riktignok også ses som en naturlig forlengelse av utviklingen under Den annen verdenskrig, der offensiv luftmakt hadde stått sentralt. Det kan likevel knapt være tvil om at rollen som våpenbærer for et så symboltungt stridsmiddel som atombomben, bidro til at perioden med massiv gjengjeldelse ble en gullalder for luftforsvarene i begge maktblokker. Dette gjaldt for øvrig ikke bare for flyvåpnene – trusselen om utslettende luftangrep økte også oppmerksomheten omkring raketbasert luftvern.

Alliansen planla for bruk av atomvåpen på eget territorium om nødvendig, og atomvåpnenes skadevirkninger ble tidvis nedtonet på fagmilitær side, særlig på 50-tallet. På tross av dette var det ikke til å komme fra at atomvåpen var noe man helst så benyttet langt vekk fra eget område. Økt vekt på atomvåpen førte derfor til en sterk aksentuering av offensive luftmaktskonsepter, med særlig fokus på langt framskutte operasjoner. Oppmerksomheten var rettet mot å ødelegge fiendens bakre basekomplekser og kommandosentra, for så å si å ta det onde ved roten. Heller ikke dette var nytt; ideene om offensiv luftmakt mot bakre baseområder hadde røtter tilbake til Giulio Douhets teorier om luftmakt fra tidlig på 20-tallet. Atomvåpnene gjorde imidlertid at en slik strategi kunne gjennomføres med en kraft og i et omfang som tidligere var ukjent. Utviklingen av mer langtrekkende fly, drivstoffpåfylling i luften, og ikke minst missiler, gjorde dessuten at mål dypt inne på fiendtlig territorium kunne utsettes. Straks atomkrig var et faktum, ville

startskuddet gå for en bred luftoffensiv. I de nærmeste timene og dagene ville store flystyrker arbeide seg metodisk gjennom listene over små og store bombemål. Fiendens vilje og evne til fortsatt kamp ville svinne i takt med at hans territorium ble redusert til en rykende, radioaktiv grushaug.

Massiv gjengjeldelse ble offisielt stående som Natos overordnede doktrine til 1967. Da fant det sted et skifte til såkalt *fleksibel respons*, med vekt på evnen til å møte mindre konvensjonelle angrep med konvensjonelle midler for så eventuelt å trappe gradvis opp med atomvåpen. Innenfor operativ planlegging var 1967 mindre av et skille. Her hadde endringene startet allerede flere år før, og de fortsatte innover 70-tallet.

Allierte baserettigheter i Norge

Det ble etablert en rekke installasjoner, lagre og staber i Norge som kunne yte støtte til atomstyrker fra allierte land. Her er det særlig to arrangementer som er verdt å merke seg:

For det første ble flyplassene Sola og Gardermoen stilt til rådighet for USAs strategiske bombeflystyrke, *Strategic Air Command* (SAC) i krigstid. Da arrangementet ble etablert i 1952, hadde de fleste amerikanske bombefly fortsatt relativt kort rekkevidde og var avhengige av framskutte baser og eskorte-støtte. SAC utviklet derfor et nettverk av framskutte baser, og siden Skandinavia var et aktuelt overflygingsområde for strategiske fly, var det ønskelig med støttepunkter i Norge.² De sentrale elementene i arrangementet i Norge var i første omgang mellom-landinger for eskortefly samt for bombefly etter utførte krigsoppdrag. Opplegget ble redusert i omfang i 1960, men SAC beholdt muligheten til å benytte flyplassene.

Den andre viktige ordningen med tilknytning til norske baser, var en mindre alliert flystyrke som skulle baseres på norsk jord i krig og utføre kjernefysiske oppdrag for Nordkommandoen på Kolsås. Flystyrken hadde betegnelsen *3rd Air Force Task Force North*. Styrken ble etablert i 1956. Denne flystyrken kunne blant annet foreta atomangrep mot sovjetiske angrepsstyrker som var på vei mot Norge, eller som allerede hadde satt seg fast på norsk jord. Sola ble først utpekt som hovedbase for flyene, men fra 1962 ble hovedbasen flyttet til Flesland.

Betydning for det norske luftforsvaret

La oss nå se på atomalderen og det norske luftforsvaret. Innføringen av massiv gjengjeldelse fikk stor betydning for Luftforsvaret på en rekke områder. Det hadde innflytelse på norsk luftmilitær doktrine, på våpenplattformer, på infrastruktur, på opplæring og trening, og, ikke minst, på planlagte krigsoppdrag.

Doktrine, oppgaver og roller

Allerede i mellomkrigstiden hadde deler av det norske luftmilitære miljø orientert seg i retning av Douhets offensive luftmakstenkning.³ Atomalderens sterke aksentuering av en offensiv luftmaktsdoktrine og framskutte operasjoner falt derfor i god jord. Allerede i februar 1955 framhevet sjefen for Flyvåpnet, generalløytnant Finn Lambrechts, behovet for at Norge disponerte fly som kunne "ramme fienden i hans utgangsbaser før han får utløst sitt fulle angrepspotensial." Han viste til at norske fly kunne utføre slike operasjoner, også med atomvåpen. Da Luftforsvaret på 60-tallet presenterte sin luft-

militære doktrine, lød sluttsetningen som en fanfare: «Et luftvåpen er av natur offensivt. Offensiv handling er i pakt med Luftforsvarets tradisjoner; det skal prege vårt handlingsmønster og komme til uttrykk ved enhver anledning».⁴

Like sentralt var det at Luftforsvaret under den kalde krigen ble svært tett integrert i felles alliert virksomhet. Forsvarsgrenen kom i det hele tatt til å identifisere seg sterkt med alliansen og dens samordnede forsvarsbestrebelse. Luftforsvaret orienterte seg vekk fra et trangt nasjonalt invasjonforsvarsperspektiv til fordel for en rolle som en liten brikke i en koordinert regional alliert luftmilitær innsats. Som vi skal komme tilbake til, bidro denne utviklingen til å skape spenninger i forhold til de andre forsvarsgrenene.

Atomkapasitet?

Et sentralt spørsmål i perioden var om det norske luftforsvaret skulle ha kjernefysisk kapasitet. Slik ammunisjon kunne være aktuelt både for jagerbombefly og for luftvern. I utgangspunktet kunne tenkes to måter å organisere norsk atomkapasitet på. Enten kunne Norge ha stående atomstyrker allerede i fredstid, noe vi kan kalle en *fredsopsjon*.⁵ Eller Norge kunne disponere leveringsmidlene i fredstid mens selve stridshodene først ble transportert inn ved behov, det vi kan kalle en *krise- og krigsopsjon*. En hver tanke om å produsere *egne* norske atomvåpen var i praksis skrinlagt da Norge knyttet seg til Atlanterhavspakten i 1949. I begge tilfeller ville det derfor være snakk om amerikanske atomladninger stilt til rådighet gjennom Nato og underlagt amerikansk kontroll inntil de eventuelt ble frigitt for bruk.

Etter innføringen av massiv gjengjeldelse tok det flere år strategien fikk direkte, praktisk betydning for Norge. Eventuell norsk atomkapasitet var et hypotetisk spørsmål som hørte framtiden til. Da generalløytnant

Lambrechts i 1955 etterlyste en vurdering av atomvåpnenes betydning for forsvaret av Norge, fikk han til svar fra sjefen for Forsvarsstaben at det ikke var grunnlag for en slik vurdering: «Ikke har vi slike våpen selv, ikke vet vi om vi får dem og ikke har Forsvarsstaben noe som helst kjennskap til om de vil bli brukt til taktisk støtte her i landet, hvor de i tilfelle vil bli brukt og i hvilket omfang».⁶

Heller ikke på norsk politisk hold ble det i første omgang følt behov for å formulere noen konkret politikk når det gjaldt atomvåpen på norsk jord eller i norske styrkeoppsetninger, siden slike spørsmål foreløpig ikke var aktuelle. Ved å bli medlem av Atlanterhavspakten i hadde riktignok Norge i praksis akseptert atomvåpnenes avskrekkende virkning og i prinsippet krøpet inn under USAs beskyttende atomparaply. Like før Norge gikk inn i alliansen hadde dessuten regjeringen erklært at fremmede stridskrefter ikke kunne stasjoneres på norsk jord i fredstid. Forbudet mot fremmede baser fikk senere betydning også på spørsmålet om atomvåpenlagring i Norge, siden amerikanerne forutsatte at slike stridskoder alltid skulle være under bevoktning av amerikanske styrker.

I løpet av de første årene i Nato avtegnet det seg likevel klare prinsipielle mønstre i norsk argumentasjon når atomvåpenspørsmål ble drøftet – mønstre som knapt endret seg senere. Norske myndigheter la eksempelvis stor vekt på at Nato måtte ha en troverdig konvensjonell kapasitet i tillegg til det avskrekkende atomarsenalet. Norge var dessuten motstander av å spre eller delegeres ansvaret for å benytte atomvåpen. Ansvaret måtte være sentralisert og i siste instans ligge hos den amerikanske presidenten. Natos politiske organer burde riktignok konsulteres så langt som mulig dersom slike våpen ble vurdert benyttet, men enkelte europeiske Nato-regjeringer måtte ikke få selvstendig rett til å

ta i bruk atomvåpen på eget initiativ. Delegering til fagmilitære myndigheter var norske myndigheter helt mot.

Først i 1957 ble spørsmålet om en norsk atomrolle aktualisert. På Nato-toppmøtet i Paris i desember dette året ble det bestemt at atomvåpen skulle lagres desentralisert i de enkelte Nato-land i fredstid. Internt signaliserte militære Nato-myndigheter ikke lenge etter at Norge burde ha en jagerbombskvadron med atomkapasitet (en *strike*-skvadron), og at luftvernsystemet *Nike* og bakke-til-bakkevåpenet *Honest John*, som begge var planlagt levert til Norge, burde få atomladninger.

Nå tok norske politiske miljøer atomalderen inn over seg for alvor. Disse prosessene utkrystalliserte et norsk forbehold. Allerede sommeren 1957, et halvt år før Natos toppmøte, vedtok landsmøtet i regjeringspartiet et forbud mot lagring av atomvåpen i Norge. På selve toppmøtet gikk statsminister Gerhardsen på talerstolen og forkynte lagringsforbudet som offisiell norsk politikk. En norsk fredsopsjon var dermed utelukket, iallfall på kort sikt.

På tross av dette forbeholdet ble det foretatt en del forberedelser i retning av norsk atombevæpning i perioden fra 1957 og fram mot midten av 60-tallet. Årsakene til disse tiltakene var flere.

For det første var det i flere år etter 1957 et håp om at lagringsforbudet i fredstid ville bli endret. Både på amerikansk side og i det norske luftforsvaret så man for seg en slik mulighet. Håpet ble imidlertid betydelig svekket i 1961. Da behandlet Stortinget atomspørsmålet, og debatten viste at det hadde vokst fram en bred tverrpolitisk enighet om å opprettholde lagringsforbudet. Muligheten for omstøting av ikke-lagringsprinsippet ble dermed langt fjernere.

For det andre var det ønske om å forberede en krise- og krigsopsjon, med andre ord gjøre

det mer realistisk at norske styrker kunne få atomladninger fraktet inn i krig. Etter stortingsbehandlingen i 1961 framsto en slik løsning som den eneste realistiske.

For det tredje kan noen ha ment at tiltakene hadde en viss avskrekkende effekt i seg selv, gjennom å sende et signal til sovjetrusserne om at Norge ikke hadde avskrevet muligheten for å innlemme atomvåpen i egne arsener.

For det fjerde dreide en del av forberedelsene seg om å anskaffe materiell og etablere infrastruktur som også kunne brukes konvensjonelt. På denne tiden fikk eksempelvis nesten alle avanserte amerikanske våpenplattformer dobbel kapasitet der det var mulig. Det meste av materiell og bygningsmessige forberedelser var dessuten finansiert gjennom henholdsvis amerikansk våpenhjelp eller allierte infrastrukturmidler. Å si nei til tilbudene ville dermed bety å avvise gavepakker som hadde stor verdi selv om bruksområdet var rent konvensjonelt.

Materiell

Vi skal her se nærmere på de plattformene med atomkapasitet som Luftforsvaret fikk i løpet av perioden.

Nike

Nike var et bakke-til-luft-rakettsystem, som under visse forutsetninger også kunne benyttes mot bakkemål. Missilet kunne bekjempe fly eller raketter i stor høyde, men var mindre velegnet mot mål i lav høyde. Modellen *Nike Hercules* hadde en rekkevidde på 150 km og kunne engasjere mål i en høyde på opptil 100 000 fot.

Nike Hercules kunne benytte både konvensjonelle og kjernefysiske stridshoder. Fordeelen med kjernefysisk ammunisjon var at direkte treff var unødvendig; ett enkelt missil kunne skyte ned en hel flyformasjon. Dermed

fikk våpensystemet mye større effektivitet. I motsetning til konvensjonelt luftvern, kunne man dessuten være temmelig sikker på at man klarte å ødelegge eventuelle atombomber om bord i de nedskutte flyene, slik at de ikke detonerte når flyet falt ned.

Amerikanske myndigheter ønsket å etablere Nike-anlegg som del av en gjennomgående luftforsvarskjede gjennom hele Europa fra sør til nord. Nike-batteriene i Norge ville slik bli det nordligste leddet i den europeiske kjeden fra Tyrkia i sør, via Hellas, Italia, Vest-Tyskland, Belgia og Danmark. Kjeden ble imidlertid ikke helt tett, siden både Danmark og Norge valgte å plassere anleggene slik at de primært ble et forsvar for hovedstadsområdene. Den norske Nike-bataljonen var operativ fra april 1960. Det siste batteriet ble ikke nedlagt før i 1991.

F-84G Thunderjet

Thunderjet var det første enseters jagerbombeflyet som kunne levere atomladninger. Instrumenteringen var imidlertid primitiv i forhold til senere flytyper, og selv om flyet forble i operativ bruk, tok mer avanserte fly over levering av kjernevåpen. I perioden 1952–55 mottok Norge hele 200 fly av denne typen, og de siste flyene ble tatt ut av tjeneste i 1960. Selv om flyet hadde atomkapasitet, var det i praksis knapt aktuelt som plattform for atomvåpen i Norge.

F-86F Sabre

Sabre erstattet Thunderjet i Norge og var i tjeneste fra 1957 til 1967. De fleste av de 115 flyene som ble levert til Norge var utstyrt med et spesielt instrumentsystem som skulle sikre at bomber ble sluppet på riktig tidspunkt, et såkalt *Low Altitude Bombing System* (LABS). Fly med slikt utstyr kunne levere atombomber med sprengkraft opptil 100 kilotonn, mer enn seks ganger sprengstyrken på en Hiroshima-bombe. Sabre hadde imidlertid

svært begrenset rekkevidde med tung bombe-
last, noe som ville skapt problemer i forhold
til de lange avstandene på Nordflanken. Selv
om flyet framsto som et mulig norsk
leveringsmiddel for atomvåpen, var det der-
for ikke særlig velegnet i en slik rolle.

F-104G Starfighter

Starfighter var i tjeneste i Norge i ulike utga-
ver fra 1963–83. Flyet var svært avansert da
det ble satt i produksjon, blant annet var fly-
ets allværskapasitet meget god for sin tid.
Flyet var derfor svært egnet som kjernefysisk
våpenplattform. Amerikanerne tilbød Norge
en atomrolle for flyene, noe norske myndig-
heter avsto. Atomkapasiteten var likevel
neppe hovedårsaken til at Norge fikk flyet
gjennom våpenhjelpen; det var like viktig at
det var tilgjengelig da Norge trengte nye ja-
gere. Starfighter var uansett et fleksibelt fly,
og i Norge ble det benyttet i flere ulike roller,
både som jagerbomber og i luftforsvar.

Før vi forlater de ulike våpenplattformene,
er det grunn til å understreke at det ikke var
– eller er – noen automatisk sammenheng
mellom et våpensystems teoretiske *kapasitet*
på den ene side og de konkrete *oppgaver* sys-
temet blir tildelt på den annen. Til tross for
atomkapasiteten ble ingen norske plattformer
noen gang formelt sertifisert for å benytte
atomvåpen, og de ble heller ikke tildelt kjer-
nefysiske oppdrag i de operative planverkene.
På samme måte som en ikke-røyker kan ha
full glede av en bil med askebegeer uten å be-
gynne å røyke, benyttet Luftforsvaret atom-
kapable plattformer uten å utnytte det kjer-
nefysiske potensialet. Det faktum at Norge
disponerte slike plattformer, gjorde likevel at
det var mulig å endre atompolitikken uten
nødvendigvis å introdusere nytt materiell.

Infrastruktur

Også på infrastruktursiden ble Luftforsvaret
tilpasset atomalderen. Norsk infrastruktur ble
utvidet og tilpasset samhandling med allierte
flyvåpen gjennom utbygging av flystasjoner
til Nato-standard, samt gjennom etablerin-
gen av ulike systemer for navigasjon, sam-
band, kommando og kontroll. Slike fasiliteter
kunne benyttes også av allierte flystyrker
med atomkapasitet.

Når det gjaldt muligheten for en norsk
atomrolle var det særlig én kategori infra-
strukturiltak som utmerket seg: etableringen
av lageranlegg som var godkjent for atom-
våpen. Fram til midten av 60-tallet ble det
bygd i alt syv Nato-godkjente atomlagre på
norsk jord, de fleste tiltenkt norske styrker: I
Asker, Våler, Trøgstad og Nes for Nike; på
Setermoen for Hærens rakettvåpen Honest
John; samt i Bodø for jagerbombere. I tillegg
kom et lager for allierte fly på Flesland.
Dessuten ble det sannsynligvis bygd minst fem
konvensjonelle ammunisjonslagre som var
konstruert slik at de lett kunne tilpasses atom-
våpen: Bardufoss, Værnes, Lista, Torp og Gar-
dermoen. Fordi Norge sa nei til fredstidslag-
ring, ble lagrene på norsk jord beredskapsla-
gre som først kunne aktiviseres i en krisesi-
tuasjon, enten for norske styrker eller for al-
lierte forsterkninger. I praksis ble lagrene fylt
med konvensjonell ammunisjon.

Trening

Nils Handal, som var forsvarsminister i
perioden 1955–61, ser ut til å ha ønsket at
norske styrker skulle få utdannelse i bruk av
atomammunisjon med tanke på en mulig
atomrolle i krise eller krig. Amerikanerne var
imidlertid ikke villige til å gi norske styrker
atomopplæring uten at norske myndigheter
aksepterte atomvåpen på norsk jord i fredstid.
Opplæring i bruk av atomvåpen forut-

satte dessuten flere formelle avtaler som Norge vegret seg mot å inngå – ikke minst fordi de i tilfelle måtte behandles i den amerikanske Kongressen og slik ville bli offentlig kjent. Dermed var det ikke mulig å gi norsk personell en fullstendig utdanning som kunne lede fram til sertifisering i bruk av atomvåpen.

I 1959–61 fikk likevel en del jagerflygere ved 331-skvadronen en viss opplæring i bombeteknikker som var særlig egnede for bruk av atomvåpen. Treningen gikk under betegnelsen LABS og HABS – forkortelser for henholdsvis *Low* og *High Altitude Bombing System*. Noen jagerflygere ble introdusert for liknende teknikker på kurs i New Brunswick i Canada i 1962–65, men da bare som et mindre element i en bred utdanningspakke. I en begrenset periode drev dessuten norske Starfightere trening på instrumentflyging i lav høyde – et operasjonsmønster som kunne anvendes i kjernefysiske angrep.

Grunnprinsippene i LABS og HABS var å kaste, eller «tosse», bombene slik at de beskrev en bue fram mot målet – noe som ga flyet en mulighet til å komme seg vekk før detonasjonen og unngå å bli ødelagt av bombens enorme ødeleggelseskraft. Metodene hadde også den fordel at flyet ikke blir eksponert for luftvern omkring målet, og jagerfly benytter i dag liknende metoder for å levere konvensjonelle bomber. Med 50-tallets teknologi var imidlertid treffsikkerheten så dårlig at disse metodene bare unntaksvis var brukbare med konvensjonelle våpen. LABS og HABS var følgelig best egnet for levering av atombomber, der sprenggraden var så stor at det ikke var så farlig med nøyaktigheten. Uansett synes det klart at Luftforsvarets ledelse beordret treningen for å forberede pilotene på en atomrolle. Uten et formelt avtaleverk kunne imidlertid ikke pilotene gjennomgå den siste og avgjørende opplæringsfasen fram mot sertifisering.

Krise- og krigsopsjonen legges på hylla

Etter at stortingsbehandlingen i 1961 hadde utelukket en fredsopsjon, var Luftforsvarets ledelse pådriver for å få i stand et forberedt opplegg slik at atomvåpen kunne føres inn i krise eller krig. Sjefen for Luftforsvaret, generaløytnant Odd Bull, tok saken opp med sentrale regjeringsmedlemmer, men initiativet ga intet resultat. Våren 1963 fikk imidlertid Norge et amerikansk tilbud om en såkalt «stand-by»-avtale for Starfighter. Tilbudet innebar at norsk personell kunne bli fullt utdannet i bruk av atomvåpen, mens stridshodene ville bli lagret utenfor Norges grenser og transportert inn ved behov. Amerikanerne hadde med andre ord gitt etter på kravet om at Norge måtte ta i mot atomvåpen i fredstid dersom norsk personell skulle få opplæring i bruk av slike våpen.

På dette tidspunktet hadde imidlertid tiden løpt fra konseptet med norsk atombevæpning. I motsetning til forsvarsminister Handal, som hadde gått av i 1961, var etterfølgeren Gudmund Harlem ikke interessert i en forberedt norsk atomopsjon. Heller ikke på amerikansk side ble behovet for norsk atomkapasitet vurdert som like stort. Nye plattformar, blant annet Polaris-ubåter, gjorde norsk atomkapasitet mindre aktuelt. Den amerikanske administrasjonen orienterte seg dessuten i retning av fleksibel respons. Harlem hadde derfor ikke problemer med å oppnå forståelse fra sin amerikanske kollega Robert MacNamara da han avviste tilbudet.

En mulig norsk atomrolle rykket enda fjernere da forsvarsminister Harlem i samme sommer erklærte i Stortinget at norske styrker ikke ble utdannet i bruk av atomvåpen. Utgangspunktet var et spørsmål fra en stortingsrepresentant. I forbindelse med dette spørsmålet avga Luftforsvaret overkommando en erklæring som ble referert i Stortinget, der det het at slik trening ikke fant sted. Samtidig hevdet overkommandoen at

LABS og HABS-trening hadde et rent konvensjonelt siktemål.⁷ I et notat to år tidligere hadde imidlertid generaløytnant Bull karakterisert 331-skvadronen som «spesialtrenet» i bruk av atomvåpen, åpenbart med henvisning nettopp til slik trening.⁸ Det var med andre ord manglende samsvar mellom offentlige og interne beskrivelser av treningens hensikt. Men det spilte for så vidt liten rolle, siden treningen på dette tidspunkt var terminert i Norge.

Selv om Harlems uttalelse sommeren 1963 ikke var noen formell presisering av atompolitikken, var det nå klart at atomopplæring ikke hadde politisk støtte. Senere skulle treningsforbud bli en del av en norsk atompolitikk slik den ble praktisert – det vi kan kalle en utvidet fortolkning av atompolitikken. På omlag samme tid oppga dessuten SHAPE ambisjonen om å utarbeide konkrete planer for overføring av atomvåpen til norske styrker. 1963 ble dermed året da planene om en forberedt norsk atomrolle i praksis ble begravd. Det fantes riktignok fortsatt en teoretisk mulighet for at norske styrker kunne fått atomvåpen i en krise, men det ville krevd improvisasjon, og sannsynligvis ville det tatt flere måneder.

Norsk atompolitikk hadde nå nådd et avklart stadium, og den endret seg ikke grunnleggende senere. I sentrum sto ikke-lagringsprinsippet, som samtidig satte en stopper for en norske stående atomstyrker. Selv om en norsk krise- og krigsopsjon ikke var prinsipielt utelukket, var det dessuten uaktuelt å drive aktive forberedelser for en slik mulighet. Samtidig opprettholdt Norge muligheten for at *allierte atomstyrker* kunne settes inn til forsvar for Norge. Atomvåpnene spilte derfor fortsatt en rolle i forsvaret av Norge, selv om det var lite aktuelt at slike våpen kunne bli levert fra norske plattformer.

Krigsoppdrag

Selv om norske styrker ikke fikk noen atomrolle, gjorde gjeldende planer likevel at Luftforsvaret i krig ville utføre en rekke støtteoppgaver i forbindelse med allierte atomvåpenangrep. Slik norsk innsats kan deles i indirekte og direkte medvirkning.

Den *indirekte* medvirkningen besto for det første i at norsk personell bidro til planleggingen av operasjonene, eksempelvis gjennom etterretningsvirksomhet og utarbeidelse av forslag til atommål. For det andre kunne bakkemannskaper på norske baser assistere allierte fly på vei til eller fra atomoppdrag. Det tredje og viktigste var imidlertid at nordmenn bemannet en rekke kommando- og kontrollsystemer som ville være sentrale for koordineringen av en eventuell alliert kjernefysisk luftoffensiv. Hele det norske luftforsvarets apparat for kontroll av lufttrafikk ville i krig bidra til å støtte allierte luftoperasjoner. Det gjaldt eksempelvis luftkommandørens hovedkvarterer, sambandssystemene og radarstasjonene. Dessuten skulle Nato-hovedkvarteret på Kolsås koordinere luftoperasjoner i Nord-Europa gjennom et regionalt luftoperasjonscenter.

Snowcat

Den *direkte* norske medvirkningen gjaldt konvensjonelle støtteoppdrag i forbindelse med en alliert kjernefysisk luftoffensiv. Under oppdrag med kodenavnet *Snowcat* (forkortelse for “Support of Nuclear Operations With Conventional Attacks”) skulle norske jagerbombere og rekognoseringsjagere støtte SACEURs atomangrep. Jagerbomberne skulle angripe forhåndsutpekte mål med konvensjonelle midler, mens rekognoseringsjagerne skulle utføre rekognosering før og etter atomangrep.

Hensikten med oppdragene var å sette motpartens radarer, kontroll- og varslingsystemer ut av spill. Dette skulle gjøres enten ved å

ødelegge installasjonene, eller ved å “mette” fiendtlig kontroll- og varslingskapasitet, slik at systemene ble overbelastet og ute av stand til å skille ut og bekjempe flyene med kjernefysisk bombelast i den tette svermen av inn-trengende fly. Senere ble også elektronisk jamming av radarsystemene en mulighet.⁹

Angrepsrutene gikk i tre hovedretninger: mot nordøst, mot øst og mot sør. Flystyrkene i Nord-Norge skulle angripe mål i Nordvest-Russland og på Kola-halvøya, samt i Nord-Finland. Fra Ørland kunne flyplasser og radaranlegg andre steder i Finland ødelegges. Slike operasjoner skulle imidlertid ikke starte før det var klart at fiendtlige styrker forberedte seg på å ta i bruk flyplasser i Finland. Flystyrkene i Sør-Norge skulle angripe mål i Øst-Tyskland, Polen og Baltikum.

Støtteopdragene ble introdusert på siste halvdel av 50-tallet. Jagerbomber-opdragene startet med F-84G Thunderjet, ble videreført med F-86F Sabre, og til slutt med F-5 Freedom Fighter. *Snowcat*-operasjonene var per definisjon konvensjonelle – siste del av kodenavnet var som sagt en forkortelse for “Conventional Attacks”. De norske flyene var bevæpnet med konvensjonelle bomber og etter hvert raketter, ved siden av maskinkanonene.

En utfordring med oppdragene var at de lå helt på grensen av flyenes operasjonsradius – særlig gjaldt dette for F-86F. Flyene hadde ikke drivstoff til å avvike særlig fra oppgitt rute – enn si engasjere seg i luftkamp. I praksis lå derfor operasjonene på grensen til å være enveis-opdrag der nødlanding eller utskyting over fremmed territorium kunne bli nødvendig.

Døråpneroppgavene for det norske luftforsvaret reiste en rekke spørsmål for norske militære og politiske myndigheter. I en tidlig fase ga statsminister Einar Gerhardsen uttrykk for at han mislikte de norske oppdragene over sovjetisk område. Statsministeren mente at norske flystyrker først og fremst

skulle verge norsk territorium og norske styrker. Gerhardsens skepsis satte imidlertid ikke en stopper for planene om norske støtteoperasjoner knyttet til alliansens atom-offensiv. Ikke bare fortsatte norske fly å være disponert til slike formål, men offensive operasjoner på fremmed område var prioritert *foran* invasjonforsvar av norsk territorium.

Flystyrkenes offensive oppdrag skapte også uro og strid på norsk fagmilitært hold. I bunnen lå en grunnleggende spenning mellom Luftforsvarets offensive doktrine og Hærens mer tradisjonelle defensive konsept. Spenningen var særlig synlig i forhold til forsvaret av Nord-Norge, der Hæren i utgangspunktet ønsket at alle tre forsvarsgrener skulle fokusere på å holde den landmilitære forsvarslinjen i Indre Troms. Ledende hærgeneraler stilte seg dessuten tvilende til de norske flystyrkenes offensive verdi.¹⁰

Uroen omkring disponeringen av flystyrkene i Nord-Norge skyldtes ikke minst faren for at flyene kunne gå tapt under støtteopdragene. Denne bekymringen fantes ikke bare på norsk side: Sjefen for Nordkommandoen, general Murray, gikk så langt som å hevde overfor den norske forsvarsministeren at angrepene ville bli en form for selvmord. Samtidig var det små utsikter til raske luftmilitære forsterkninger utenfra. Det kunne med andre ord bli svært tynt med flystyrker til å beskytte norsk område.

Kommandoforholdene gjorde dessuten at norske militære myndigheter hadde begrensede muligheter til å omdisponere flystyrkene. I krig ville de norske flystyrkene bli underlagt sjefen for Natos Nordkommando, med kommandoen delegert til sjefen for Nordkommandoens luftstyrker. Dersom øverstkommanderende i Nord-Norge (ØKN) ønsket å sette inn de norske flyene til direkte forsvar av landsdelen, kunne han ikke gjøre det på eget initiativ; han måtte henvende seg til Nordkommandoen og be om lov.

I 1959 forsøkte ØKN å få endret på denne ordningen slik at han fikk rett til å disponere flystyrkene selv. I denne forbindelse ble det bestilt utredning fra Luftforsvarets overkommando. Utredningen bekreftet at støtteoperasjonene ville være svært risikable, og mulighetene for å lykkes i å ødelegge sovjetiske installasjoner ble vurdert som relativt små. Men ifølge utredningen ble bildet et annet hvis innsatsen ble sett i det rette perspektiv: Dersom bare to allierte kjernefysiske angrep ble vellykket på grunn av norsk dørbåpnerinnsats, ble det hevdet, ville tapene for lengst ha betalt seg.¹¹

Utredningen reflekterte den oppfatning at Norges skjebne i krig var uløselig knyttet alliansens evne til å gjennomføre den strategiske kjernefysiske luftoffensiven som utgjorde kjernen i doktrinen om massiv gjengjeldelse. Den var dessuten uttrykk for et kompromissløst syn på luftmakt, der alliansens samlede koordinerte innsats måtte ha forrang framfor nasjonale hensyn. I et slikt perspektiv hadde det norske luftforsvaret bare en meningsfull rolle som et lite tannhjul i Natos store maskineri.

Den norske militærledelsen godtok utredningens konklusjon. ØKN fikk *ikke* medhold i sitt krav om å disponere flyene på eget initiativ, selv om norsk territorium var truet. De offensive oppdragene ble stående, og den allierte Nordkommandoen fikk fortsatt rett til å disponere flystyrkene, om nødvendig på bekostning av invasjonforsvaret. På tross av de andre forsvarsgrenenes skepsis, hadde Luftforsvarets allianseorienterte offensive doktriner fått aksept. Men det var med betydelig ambivalens at de norske militære sjefer inntok dette standpunktet. Selv Luftforsvarets egen sjef, generaløyntnant Birger Motzfeldt, vaklet før avgjørelsen ble truffet.

Ved overgangen til fleksibel respons forsvant de offensive oppdragene gradvis ut av

det norske Flyvåpenets planverk. De siste skvadronene beholdt riktignok slike oppdrag som en mulighet helt til midt på 70-tallet. I den siste perioden før de ble faset ut, hadde imidlertid operasjonene et annet rasjonale enn tidligere. Oppdragene var blitt opsjoner i den konvensjonelle kampen om luftherredømmet, som del av et framskutt invasjonforsvar ved et angrep på Norge. De norske flyene skulle ikke lenger primært støtte en alliert atomoffensiv, men bidra til å vanskeliggjøre sovjetiske offensive operasjoner mot norsk territorium.

Da de offensive oppdragene til sist forsvant, var det i tråd med framherskende oppfatninger omkring luftmakt i norske miljøer på denne tiden. Det norske flyvåpenet skiftet fokus til et mer nasjonalt innrettet invasjonforsvar med konsentrasjon om defensive kontraluftoperasjoner og forsvar mot sjøinvasjonsstyrker. I samsvar med holdetidskonseptet, lå oppmerksomheten særlig på å bidra til norske styrkers utholdenhet inntil allierte forsterkninger kunne ankomme. Siden forventningen om alliert unnsetning var bærebjelken i dette konseptet, kan det riktignok sies at Luftforsvarets mer defensive doktriner var like sterkt tuftet på forutsetningen om en felles alliert innsats som tilfellet hadde vært under *Snowcat*-perioden.¹² Men epoken der store norske luftstyrker var øremerket til langt framskutte operasjoner uten direkte tilknytning til hjemlig territorialforsvar, var forbi.

Brudd på atompolitikken?

I perioden fra 1957–61 mente den norske luftforsvarsledelsen at Norge burde akseptere en atomrolle i samsvar med alliansens ønsker, uten å vinne støtte hos de politiske myndigheter. I det store og hele er det imid-

lertid lite grunnlag for å hevde at Luftforsvaret foretok seg noe ikke hadde politisk godkjenning, eller at opplysninger ble holdt tilbake for den politiske ledelse, verken i denne perioden eller senere.

Treningen på levering av atomvåpen var således sanksjonert av Forsvarsdepartementet og høyst sannsynlig autorisert av forsvarsminister Handal personlig. Uansett la ikke Luftforsvarets sjef skjul på treningen overfor regjeringen, snarere tvert i mot. De offensive operasjonene var også kjent for politiske myndigheter, og på tross av Gerhardsens skepsis i en tidlig fase, ga ikke regjeringen ordre om at oppdragene skulle endres. Byggingen av atomlagre var på sin side behandlet ikke bare i regjeringen, men også i Stortingets utvidede utenrikskomité.

Strengt tatt kan det heller ikke sies at Luftforsvarets virksomhet var et brudd på den offisielt uttalte atompolitikken slik regjeringen hadde formulert den. Atomforbeholdet fra 1957 gjaldt kun lagring. Fram til 1963 var det ikke sagt noe om at norsk personell ikke kunne trene på å levere atomvåpen. Da Harlem erklærte at slik trening ikke fant sted, var slik opplæring ganske riktig avsluttet i Norge. Når norske piloter ennå et par år kom i flyktig berøring med slik trening i Canada, skyldtes det at kurset de fulgte var lagt opp for kanadiere. Men da Luftforsvarets overkommando i 1963 hevdet at LABS og HABS var beregnet på konvensjonelle bomber, var det i beste fall en halvsannhet.

Avslutning: Motiver bak atompolitikken

Atompolitikken gjorde Norge til en avviker i Nato. Danmark sto riktignok i prinsippet på samme linje som Norge, men danskene tillot utplassering av amerikanske atomvåpen på Grønland i årene 1958–65. Motivene bak det norske veivalget var komplekse og kunne variere blant de ulike aktørene, men avslutningsvis skal noen viktige årsaker skisseres.

En grunn var at Norge ikke ønsket å framstå som unødig provoserende overfor supermaktsnaboen i øst. Atompolitikken var et spenningsdempende tiltak på Nordflanken.

Et annet motiv var hensynet til den nordiske balansen. Norden var preget av relativ lavspenning, med Nato-medlemmene Norge og Danmark i vest, det nøytrale Sverige i midten, og i øst Finland, som opprettholdt sin selvstendighet på tross av en vennskapspakt med Sovjetunionen. Det var en frykt for at endring av norsk atompolitikk kunne rokke ved denne balansen og få negative konsekvenser for hele Norden – ikke minst kunne det tenkes at Finland i så tilfelle ville bli stilt overfor strengere sovjetiske krav om sikkerhetspolitisk samarbeid. Samtidig innebar atompolitikken at Sovjetunionen måtte regne med muligheten for at aggresjon eller trusselpolitikk i Nord-Europa kunne føre til at Norge endret sin atompolitikk.

En tredje grunn var et allment norsk ønske om handlefrihet og nasjonal kontroll i en eventuell krise. Norske myndigheter var på vakt mot allierte planer som innebar automatisk, eller nær ved automatisk, overføring av kjernevåpenbærende styrker til Norge.

Den fjerde grunnen var indrepolitiske hensyn. Atompolitikken var med på å dempe interne norske motsetninger og bidro til å skape en relativt bred nasjonal enighet om

sikkerhetspolitikken. Ikke minst her ligger nok forklaringen på at atompolitikken skulle vise seg så robust og varig. Atompolitikken kunne riktignok ikke forhindre en avskalling av Arbeiderpartiet og etableringen av Sosialistisk Folkeparti (SF) i 1961. Det kan likevel knapt være tvil om at innføring av atomvåpen i Norge i fredstid ville skapt enda dypere splittelser. Atommotstanden i Norge var svært utbredt og fantes i langt bredere miljøer enn de som i 1961 sluttet opp om SF. Ikke bare var det tale om en bred folkelig motstand, i Norge fantes i tillegg atomskeptikere i en rekke sentrale samfunnsposisjoner. Statsminister Gerhardsen var selv blant de reserverte, og han kunne tidvis gi uttrykk for beklagelse over Norges tette integrasjon i alliansen. Men bildet av Gerhardsen har også en annen side: Samtidig som han vegret seg mot atomvåpene, ledet han Norges regjering i en periode da landets forsvar ble stadig sterkere innvevd i atomkrigsplanene. Det kan f.eks. dokumenteres at han var informert om byggingen av atomlagre og om norske piloters trening på atomvåpenlevering.

Den norske atompolitikken gjorde at Luftforsvaret til sist ble stående utenfor de integrasjonsprosessene som førte til at flyvåpen og luftvernartilleri i mange andre Nato-land fikk atomkapasitet. Det ble riktignok foretatt en rekke forberedelser, men de ble stanset på halvveien. I ettertid er det slående hvordan Luftforsvaret og politiske myndigheter beveget seg i ulike retninger i atomspørsmålet i perioden 1957–63. For Luftforsvaret var perioden en læretid med sikte på kjernefysisk utrustning: Først var målet norsk atomkapasitet i fredstid. Senere, etter 1961, ble målsetningen redusert til et ønske om å forberede norsk atomvåpenbruk i krise eller krig. På politisk hold vokste det imidlertid i samme periode fram en bred politisk enighet som ikke bare sementerte lagringsforbudet, men som deretter også gjorde treningsvirksomhet politisk uakseptabelt. Gradvis måtte derfor Luftforsvarets ledelse erkjenne at det som hadde framstått som veien inn i en norsk atomalder, i realiteten var veien ut.

Noter

¹ Kjetil Skogrand og Rolf Tamnes, *Fryktens likevekt. Atombomben, Norge og verden 1945–1970* (Tiden, Oslo 2001). Takk til Svein Duvsete, Øistein Espenes og Ole Jørgen Maaø for kommentarer til denne artikkelen.

² For en generell introduksjon til SACs basenettverk, se, Schake, Kurt W., «Strategic Frontier. American Bomber Command Bases Overseas 1950–1960», nr. 23 i *Skriftserie fra Historisk Institutt, Akademisk avhandling*, (NTNU, Trondheim 1998).

³ Duvsete, Svein, «Fra avmakt til luftmakt. Flyvåpenets rolle i norsk sikkerhetspolitikk 1945–1955». Hovedoppgave i historie, NTNU, våren 1997, s. 20-28.

⁴ *Håndbok for Luftforsvaret, 95 Operasjoner, 1 Luftoperasjoner. Prinsipielle retningslinjer for bruk av luftstridsmidler* (HFL 95-1), utg. 1, 1964, utg. 2, 1969.

⁵ Struktureringen av norsk atompolitikk omkring opsjonsbegrepet ble presentert av Rolf Tamnes i «Handlefrihet og lojalitet. Norge og atompolitikken i 1950-årene», i Bergh Trond og Helge Ø. Pharo, *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup* (Tiden: Oslo 1989). Se også *Fryktens likevekt*, s. 15f.

⁶ Forsvarets bortsettingsarkiv (FBA), referat fra Den sentrale sjefsnemnd, 18.02.1955.

⁷ Stortingstidende 1962–63, s. 3807f.

⁸ FBA, FST A-pakt, mappe 700.2.0, notat fra LOK, Bull, til SJFST 09.05.1961.

⁹ Bjerga, Kjell Inge, *Enhet som våpen. Øverstkommanderende i Nord-Norge 1948–2002* (Eide, Bergen 2002), s. 73–75; *Fryktens likevekt*, s. 197–206.

¹⁰ *Enhet som våpen*, s. 75.

¹¹ FBA, FST, SH, A-pakt, SH-447/60-315, vedlegg til skriv fra LOK 25.01.1960: LOKs vurdering av de norske flystyrkers anvendelse i Nord-Norge etter alliert overtakelse av den operative kommando.

¹² Takk til Ole Jørgen Maaø for å rette oppmerksomheten mot dette poenget.

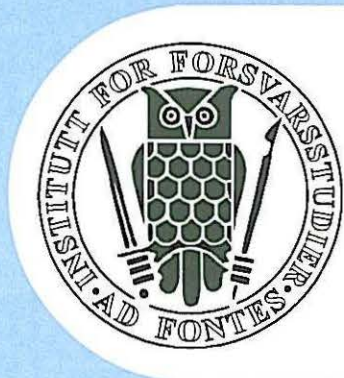
English Summary

This study is an analysis of the implications of the nuclear age for the Norwegian Air Force in 1950–1970, with an emphasis on the years when massive retaliation was the official doctrine of the Nato Alliance. The Norwegian Air Force came under pressure from two different angles. On the one hand, the Alliance developed a strategy that demanded close integration of the air forces with a focus on coordinated nuclear operations. On the other hand, national political authorities in Norway developed a restrictive nuclear policy and denied the stationing of nuclear weapons on Norwegian soil in peacetime. The study discusses the implications of allied nuclear planning for the doctrines, roles and assigned tasks of the Norwegian Air Force. Various nuclear-capable platforms in Norwegian service are presented. The training of Norwegian personnel for possible nuclear operations is discussed. The study gives an extensive presentation of Norwegian conventional support tasks included in allied nuclear war plans. The study finds little support for any accusations that the Norwegian Air Force operated without the knowledge or sanction of national political authorities.

IFS Info 4/02

Kjetil Skogrand

Luftforsvaret og atomalderen
1950–1970

Institutt for forsvarsstudier
Norwegian Institute for Defence Studies

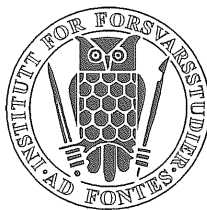
IFS Info 4/2002

Kjetil Skogrand

Institutt for forsvarsstudier
Norwegian Institute for Defence Studies

Tollbugt. 10
N-0152 OSLO
Norway

Tlf: +47 23 09 31 05
Fax: +47 23 09 33 79
info@ifs.mil.no

Institutt for forsvarsstudier
Norwegian Institute for Defence Studies